

Валентина Матях

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ В ДОСЛІДЖЕННІ МЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗРІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ДОБИ XVII–XVIII ст.

Визначаючи в 60-х рр. подальші перспективи розвитку соціальної історії, радянський дослідник А. Я. Гуревич, спираючись на західноєвропейські зразки, наголосив на такому важливому аспекті, як вичленення в ній психологічного фактора в якості спеціального предмета дослідження¹. Проте на практиці ця важлива методологічна проблема не знайшла належного відгуку в історіографії, хоча в російських наукових центрах протягом кількох останніх десятиліть під неї й було підведено певне теоретичне обґрунтування. Окремі звернення до вивчення питань суспільно-історичної психології мали місце і в працях українських науковців (переважно філософів). Однак останнім часом в Україні спостерігається посиленна увага до цієї в цілому нетрадиційної для вітчизняної медієвістики проблематики. Зокрема, у фокусі дослідницьких інтересів все частіше опиняється проблема національної ментальності. Висунення її в один із напрямів комплексної реставрації перебігу історичного процесу в республіці з усією очевидністю ставить сучасних медієвістів перед необхідністю наукової розробки такого важливого її зрізу, як система ціннісних орієнтацій, що виступає од-

ним із складових компонентів формування самосвідомості нації та справляє вирішальний вплив на усталення певної моделі світосприйняття окремих соціумів.

Успішне розв'язання цього завдання потребує врахування насамперед кількох вузлових моментів методологічного характеру. Перш за все мова йде про упорядкування понятійного апарату, яким повинен оперувати історик у своїх пошуках. Насамперед це стосується таких ключових дефініцій, як «менталітет» та «ментальність». В існуючій сьогодні науковій літературі (як історичного, так і філософського профілю) спостерігається досить широкий діапазон їх різночитання. Для прикладу, не вдаючись в історію походження термінів, наведемо лише декілька найбільш пізніх за часом варіантів їх тлумачення. Так, М. А. Барг розглядає менталітет як сукупність символів (понять, образів, ідей), сформованих певною культурно-історичною епохою і зафіксованих у свідомості людей методом повторення², що в кінцевому рахунку слід розуміти як «засіб пояснення дійсності»³. О. Білий та Є. Бистрицький схильні вбачати у цій дефініції норми побутової поведінки окремого індивіда чи соціальної групи. На думку І. В. Ге-

¹ Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории (общественно-историческая психология) // Вопросы истории. — 1964. — № 10.

² Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М., 1987. — С. 4.

³ Там же. — С. 16.

расимова, мода на вживання терміну «менталітет» перетворила його з «інструменту пізнання минулого» в дослідженнях представників нової історичної науки в «непевну, семантично переобтяжену метафору», під якою почали розумітися будь-які «стійкі вияви духовного життя»⁴. Є. М. Кравцова розуміє під поняттям «менталітет» ту планку, якою визначається рівень суспільної та індивідуальної свідомості⁵. На думку ж Л. П. Нагорної, сутність колективної свідомості відбивається через категорію ментальності, пізнавальна цінність якої «полягає у тому, що вона являє собою відображення історичного процесу в суспільній психології...»⁶

Відзначаючи важливість ідентифікації дефініцій «менталітет» та «ментальність» для успішного вивчення проблем і явищ історичного зрізу соціальної психології і духовної культури суспільства, О. Г. Усенко одночасно застерігає від необгрунтованого синонімічного вживання цих термінів в сучасній дослідницькій практиці⁷. Зокрема, він визначає ментальність «...як універсальну здатність індивідуальної психіки зберігати у собі типові інваріантні структури, в яких виявляється приналежність індивіда до певного соціуму і часу»⁸. Відповідно менталітет дослідник розглядає як форму «конкретно-історичного втілення ментальності», «будівельну конструкцію», базисом якої виступає сфера «колективного підсвідомого», а надбудову визна-

чає «рівень самосвідомості індивіда»⁹. Одночасно з цим існує і енциклопедичне визначення ментальності як образу думок, сукупності розумових навичок та духовних установок, притаманних як окремій людині, так і суспільній групі¹⁰.

Ми не даремно акцентували увагу на необхідності вироблення сучасною історичною наукою компактного, викристалізованого уявлення про сутність найбільш уживаних термінів і понять, якими їй доводиться оперувати при дослідженні комплексу проблем, пов'язаних з вивченням світогляду середньовіччя, шляхів формування різновидів психологічних типів соціальних індивідів, певних моделей свідомості і поведінки в умовах існування тих чи інших історичних реалій. Зокрема, в медієвістиці уявлення про менталітет соціуму чи індивіда і ментальність епохи нерозривно пов'язане з системою орієнтацій, якими саме й зумовлюються в першу чергу «стиль мислення» та «кодекс поведінки» середньовічного суспільства. Причому, цей зв'язок має двоїстисний характер. З одного боку, уявлення про цінності і відповідна сукупність ціннісних зразків та світоглядних настанов є невід'ємною складовою «парадигми свідомості» як елементу структури менталітету¹¹. З іншого — ментальність епохи виступає в якості складового «структуруючого елементу системи інтелектуальної і моральної орієнтації людини»¹².

⁴ Герасимов И. В. Модернизация России как процесс трансформации ментальности // Русская история: проблемы менталитета. — М., 1994. — С. 10.

⁵ Кравцова Е. М. Соборность — особенность русского менталитета и ее проявление в духовной культуре (1920–1930 гг.) // Там же. — С. 141.

⁶ Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К., 1998. — С. 38.

⁷ Усенко О. Г. К определению понятия «менталитет» // Там же. — С. 4.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Большой энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. — М., 1991. — Т. 1. — С. 794.

¹¹ Див.: Усенко О. Г. Указ. соч. — С. 4–5.

Іншим важливим моментом є визначення концептуальних засад розробки проблеми, підведення під неї методологічної бази. Це завдання ускладнюється тим, що, досліджуючи ціннісні орієнтації певної історичної доби, історик має справу не з матеріальним свідченням розвитку суспільства, а з абстрактними константами його духовності. Звідси витікає потреба вироблення певного симбіозу з методик, що застосовуються в дослідницьких розробках кількох спеціальних наукових галузей — історії, соціології, соціальної психології та філософії, з чітким розмежуванням функцій між ними.

Зокрема, цінність як наукова категорія, характеристичною сутністю якої виступає класифікація значущості предметів і явищ об'єктивного світу для людини як соціального індивіда (а також певної суспільної спільноти) через їх екстраполяцію на сферу соціальних відносин, є однією із визначальних дефініцій соціальної філософії і слугує в якості основного об'єкта дослідження її підрозділу — аксіології — вчення про цінності та історію ціннісних орієнтацій. Історик, до сфери наукових інтересів якого входить вивчення еволюції моральних принципів і норм, ідеалів, ідей, установок і цілей духовного життя суспільства, беручи на озброєння методик, застосовану у філософських дослідженнях, повинен запобігати сліпого копіювання чи перенесення засад та методів останніх у галузь історичних розробок. Тут підхід мусить бути диференційованим. Так, залишаючи за філософією прерогативи у вивченні співвідношення рефлексорного і свідомого у формуванні ціннісних орієнтирів людини чи суспіль-

ства, вчений-медієвіст перш за все повинен ув'язати установки, ідеї, переконання, моральні та етичні норми поведінки індивіда з загальною канвою його історичного буття, враховуючи при цьому всю сукупність економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних чинників, якими зумовлюється психологічний клімат епохи.

У цьому генетичному зв'язку на окремих стадіях історії визначальними можуть виступати різні, інколи діаметрально протилежні, групи або окремі чинники, що зумовлюється як спільними характеристичними показниками перебігу історичного процесу в певний проміжок часу, так і особливостями його виявів в окремо взятих країнах, в залежності від їхнього суспільного устрою, географічного положення, кліматичних умов тощо. Так, на думку Р. Г. Руденка, кардинальна зміна ціннісних орієнтацій в Європі у першій половині XVII ст. була спричинена насамперед індустріалізацією економічної сфери і відповідно обумовленими цим зрушеннями у політичній системі¹³. Аналогічна картина, але викликана дещо іншими причинами, спостерігалася на зламі двох епох і в Україні. Але тут вирішальним фактором зміни системи цінностей виступила Національно-визвольна війна українського народу, що спричинила не тільки до якісного вибуху в політичній та соціально-економічній сферах, але й докорінно змінила психологічне тло доби.

До речі, у даному випадку ми маємо класичний взірць того, як перевага революційних, новаційних цінностей у свідомості українського суспільства над їх традиціоналістським набором обумовила вартісну перебудову всіх галузей його

¹²Барг М. А. Указ. соч. — С. 15.

¹³Див.: Руденко Р. Г. Ціннісні орієнтації Богдана Хмельницького в боротьбі за самовизначення України // Гетьман Богдан Хмельницький і його доба: Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-літтю від дня народження великого гетьмана. 24–25 жовтня 1995 р. — К., 1996. — С. 63.

життя. З іншого боку, прикладом того, як переорієнтація ціннісних показників може слугувати першопричиною негативних змін у соціально-політичному житті суспільства, виступають події періоду так званої «Руїни», коли домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь деструктивних, відцентрових орієнтацій. Аналогічні причини зумовили пізніше, вже у кінці XVIII ст., перемогу російського абсолютизму з його набором цінностей охлократичного характеру над традиційним українським козацьким демократизмом, що в політичній сфері призвело до знищення української державності, а в соціальній обумовило виникнення проблеми старшинського нобілітету.

Цілком логічно перед історичною наукою постає питання: що ж все-таки являє собою цінність в історичному контексті? Наголосимо, що мова йде про духовну субстанцію, яка, формуючись в конкретно-історичних епохах, конкретизується в моральних принципах і правових нормах, ідеалах, установах, цілях, переконаннях і виступає одним із важелів прогресивного чи регресивного поступу історичного процесу. Згруповані в цілісні системи ціннісних орієнтацій, цінності обумовлюють вибіркове відношення людини до явищ матеріальної і духовної культури, зумовлюють соціально-політичні позиції окремих станів і суспільних груп, формують відносно усталений психологічний склад окремого соціуму, відповідний соціальний

характер¹⁴. Саме через цю останню функцію система ціннісних орієнтацій тісно пов'язана з соціально-політичною структурою суспільства, що, на думку А. Я. Гуревича, становить другу важливу проблему соціально-історичної психології¹⁵. Зокрема, вчений підкреслює, що лише через вивчення соціальної структури суспільства в цілому та окремих її складових можливе пізнання сутності будь-якого соціуму. «Приналежність до того чи іншого класу для будь-якого члена суспільства, — наголошує він, — в кінцевому рахунку є моментом, що визначає комплекс ідей, якими він керується, його поведінку і психіку»¹⁶. Аналогічних позицій дотримується й сучасна дослідниця українського шляхетського стану Н. М. Яковенко. Зокрема, з'ясувавши ієрархію суспільних елементів і груп в Україні за доби середньовіччя, вона намагалася віднайти причини соціальної стратифікації через специфіку світобачення й поведінки елітарних прошарків суспільства¹⁷.

Якщо в цілому в українській історичній науці дослідженість проблематики, пов'язаної з вивченням ціннісних орієнтацій середньовічного суспільства, перебуває сьогодні в зародковому стані (хоча в арсеналі світової медієвістики існує певний доробок у цій галузі (нехай суто гіпотетичного характеру), який, безсумнівно, повинен бути врахованим вітчизняними науковцями), то дещо по-іншому виглядає справа з студіюванням другої частини проблеми — а саме з

¹⁴Див.: Горячева А. И. О взаимоотношении идеологии и общественной психологии // Вопросы философии. — 1963. — № 11. — С. 58–59; Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — С. 52–53.

¹⁵Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — С. 56; Его же. Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры дофеодального общества. Индивид и общество // Средние века. — 1968. — Вып. 31. — С. 73; Его же. К дискуссии о докапиталистических общественных формациях // Вопросы философии. — 1968. — № 2. — С. 128–129.

¹⁶Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — С. 56.

¹⁷Див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — 414 с.

вивченням суспільного устрою українських земель та його класово-станового складу, а також взаємовідносин між його окремими прошарками і соціальними групами, їх політичного положення в суспільстві, властивих їм устремлінь, соціальних рухів. Зокрема, тематика, пов'язана з дослідженням соціально-політичної структури українського суспільства, перебуває в полі зору вітчизняної історіографії, починаючи з середини минулого століття. Останнім часом у вітчизняній медієвістиці помітно активізувалася увага до національних соціальних інститутів (зокрема, Української козацької держави XVII–XVIII ст.) як чинників соціально-політичних змін в ієрархії українського середньовічного суспільства, що пов'язується з актуальністю цієї проблематики для практики того національного розбудовчого процесу, який переживає Україна після серпневих подій 1991 р. Однак ми не можемо не погодитися з тими з дослідників, що наполягають на необхідності звернення до проблем соціально-політичної структури суспільства під кутом зору соціально-історичної психології, а не лише ценових та юридичних ознак соціальної ієрархії. Безперечний сенс має й наполягання А. Я. Гуревича на поглибленому дослідженні як макро-, так і мікроструктури феодального суспільства¹⁸. Але при цьому слід враховувати й властиву цьому суспільству ступінь «колективного мислення», що можливе завдяки аналізу притаманних йому системи цінностей, уявлень та інших формовиявів духовного життя. Тим більше останнє актуалізується через

те, що система ціннісних орієнтацій на пряму пов'язана з таким його формовиявленням як політична культура, для якої цінність виступає «головною мотиваційною базою»¹⁹, на якій ґрунтується не лише сприйняття чи несприйняття індивідом чи суспільною спільнотою побутуючих на окремих проміжках часу політичних концепцій, але й певна лінія і спрямованість політичної поведінки²⁰.

Чи не найголовнішим компонентом колективного мислення у будь-якій суспільній структурі середньовіччя виступає категорія історичної свідомості, яка розцінюється окремими дослідниками як найвища духовна і етична цінність²¹, що акумулює у собі «пануючі уявлення про світ і місце в ньому людини, про суспільство, що розглядається крізь призму простору і часу»²². В кінцевому рахунку, саме через цю ціннісну одиницю забезпечується спадковість поколінь, створюються необхідні умови «для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, для визнання ним себе як особливої етнічної спільності, як особливої цілісності»²³.

Абстрагуючись від цих загальних положень, зазначимо, що саме на хронологічному відрізку XVII–XVIII ст., відбулися справді революційні зрушення в свідомості українського суспільства, причому, зрушення з досить великою амплітудою ціннісних коливань. По-перше, політичним наслідком Люблінської унії 1569 р. стало різке посилення на українських землях чужорідного латинопольського впливу, зворотним боком чого виявилось тісне злиття в свідомості

¹⁸Див.: Гуревич А. Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — С. 57–59.

¹⁹Нагорна Л. П. Вказ. праця. — С. 12–13.

²⁰Див.: Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований. — К., 1993. — С. 3.

²¹Див.: Блок М. Апология истории. — М., 1973. — С. 147; Барг М. А. Указ. соч. — М., 1987. — С. 11.

²²Барг М. А. Указ. соч. — С. 3.

²³Ракитов А. И. Историческое познание: системно-гносеологический аспект. — М., 1982. — С. 9.

українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною²⁴, що пришвидшило темпи становлення національної свідомості українців, формування самобутності української культури. Активізується просвітницька діяльність українських православних братств, зростає кількість друкованої продукції, поряд з широкою мережею національних учбових закладів в Україні засновуються вищі учбові заклади, за своєю програмою і структурою наближені до західноєвропейських університетів. Таким чином, починають складатися національні кадри інтелігенції, діяльність яких, поряд з політичною активізацією українського суспільства, справляє помітний вплив на становлення українського національного характеру.

Зазначимо, що в сучасній психології існує тенденція до зведення національного характеру до структури мотивів чи структури ціннісних орієнтацій²⁵. Зокрема, під цим терміном розуміється «пояснювальне поняття, що виводиться із звичних чи значущих дій індивіда й означає взаємопов'язаний ряд установок, цінностей, засвоєних мотивів, устремлінь...»²⁶. Вкорінення цих нових орієнтацій у свідомість українського народу знайшло на практиці ще один якісний вияв — становлення на ареалі етнічноукраїнських земель української нації²⁷. З цього моменту, за визначенням дослідників, «національна свідомість набуває суспільно-політичного значення»²⁸, а стрижньювою віссю життя суспільства

стає «пробудження національних рухів, боротьба проти всякого національного гноблення, створення національних держав»²⁹.

Найвищим сплеском могутніх національних рухів в Україні в середині XVII ст., що супроводжувалися, як правило, різноманітними формами національного протесту, стала Українська національна революція. Вже на першому її етапі відбувається докорінна переорієнтація у поглядах і устремліннях як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього козацької старшини і української шляхти. В їх свідомості ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель»³⁰. Втіленню цієї мети у практику надалі підпорядковуються всі політичні, дипломатичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря. Проте дослідниками доби Б. Хмельницького, як правило, майже не враховується психологічний фактор, завдячуючи якому в чималій мірі стало можливим витворення на середину XVII ст. незалежної держави, визнаної урядами інших країн. Не перебільшуючи його значення в ряді інших факторів, зазначимо: політичні ідеї Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений у свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви — козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе

²⁴Левицкая Ю. Е. Формирование национального самосознания на Украине в конце XVI — начале XVII века // Русская история: проблемы менталитета. — С. 59.

²⁵Кон И. С. К проблеме национального характера // История и психология. — М., 1971. — С. 123.

²⁶A Dictionary of the Social Sciences. Ed by I. Goulied and W. L. Kolb. — New York, 1964. — P. 83.

²⁷Див.: Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991. — 110 с.

²⁸Вахабов М. В. От средневековья к вершинам современного прогресса. — М., 1965. — С. 250.

²⁹Ленин В. И. ПСС. — Т. 24. — С. 124.

³⁰Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 34.

роль репрезентанта української державотворчості. Саме завдячуючи тому, що усвідомлення своєї особистості, власної людської гідності, демократичних принципів рівноправ'я і соціальної справедливості знайшло поширення у свідомості всього українського народу, гетьману вдалося витворити, за спостереженням М. О. Максимовича, «однотимне громадське суспільство»³¹. Підкреслимо — однотимне, але не однорідне. Адже, незважаючи на збалансовану соціальну політику, в суспільстві продовжувалися диференціаційні процеси, зберігалася міжстанова та внутрішньостанова ієрархія. Але вже по смерті гетьмана в системі ціннісних орієнтацій української нації відбувається черговий поворот, на жаль, на цей раз з мінусовим зарядом, що в значній мірі пояснюється змінами в соціально-політичній структурі суспільства, поглибленням процесу майнового розмежування в козацькому стані. В національному самовизначенні нації дедалі більшої ваги почали набувати деструктивні соціальні настрої, що поступово набували «загального ціннісно-установочного характеру»³². Під їх впливом відбувається зростання соціального егоїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь з загальновійськового (практично, державного) скарбу, «ігнорування на місцях інтересів» рядового селянства і міщанства³³. Свою негативну роль у цьому процесі відіграла й Московська держава, у складі якої Україна була змушена перебувати після 1654 р.

За оцінкою М. С. Грушевського, саме політична зорієнтованість Москви на перетворення України у свою провінцію перекреслила будь-які можливості для встановлення між двома державами хоч скільки-небудь дружніх стосунків і обумовила подальшу спрямованість українських гетьманів у своїй боротьбі з російським централізмом на різні політичні сили за межами власної держави³⁴. Історик підкреслив, що подібне «роздвоєнне між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підірвало сили народу»³⁵, що в кінцевому рахунку привело Україну вже на кінець XVIII ст. до трагічної розв'язки.

Висунення ціннісних орієнтацій українського суспільства в спеціальний об'єкт історичного дослідження відкриває перед науковцями широке поле діяльності. Перш за все, очевидно, необхідно окреслити коло орієнтирів, притаманних саме українському суспільству на певних етапах його історичного існування, і провести порівняльний аналіз з загальнолюдською системою цінностей, з'ясувати причини, згідно яких ті чи інші складові цієї системи набували своєрідної інтерпретації на національному психологічному ґрунті. Зокрема, відносно доби XVII–XVIII ст. передбачається вичленення в національній ментальності українців таких ціннісних політико-правових категорій, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на труд та землеволодіння,

³¹Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876. — С. 564.

³²Парыгин В. Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология. — М., 1971. — С. 99.

³³Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 62.

³⁴Грушевський М. З політичного життя старої України. — К., 1918. — С. 82.

³⁵Там же.

право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів та ряду інших. Другим важливим завданням є визначення еволюційного поступу формування системи цінностей українського етносу в залежності від загального стану розвитку його свідомості та співвідношення чинників політичного, економічного, географічного характеру тощо. При цьому не слід забувати, що особливістю історичного буття українського етносу є його відносно коротке хронологічно існування в умовах наявності власного незалежного державного організму (мається на увазі Українська козацька держава, яка постала завдяки державотворчому генію Б. Хмельницького на Сході Європи в середині XVII ст.). Переважно ж українські землі на більш-менш короткий проміжок часу підпадали в політичну і економічну залежність від іноземних держав — Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Росії, що не могло не накласти відповідного карбу і на сферу духовності українського народу. Саме тому в дослідженні культурно-психологічних впливів чужорідних ментальностей на самосвідомість української нації та ментальні орієнтації українського суспільства вбачаємо один із важливих напрямів вивчення соціальної психології українців. Зокрема, цей вплив виявився в проблемі культуртрегерства польської шляхти в українських землях, боротьбі конфесій у релігійній сфері, переміщенні західно — і східноєвропейських, а також східних та азійських стилів в українській архітектурі, музиці, виникненні феномену Феофана Прокоповича з його еволюційним розвитком від православ'я через католицизм знову у лоно православної церкви, через служіння українській науці шляхом привнесення у неї модернізаційних теорій західноєвропейського про-

світництва до російського царедворця, вірного поборника реформаційної діяльності царя Петра I, у відмові української старшини від боротьби за традиційні козацькі привілеї і шуканні нею прав російського дворянства та багатьох інших суперечностях культурного і політичного життя України в XVII–XVIII ст. У зв'язку з цим цікаво простежити і більш опосередковані впливи на українську ментальність здобутків західноєвропейської духовної цивілізації, зокрема, трансформації на українському національному ґрунті ідей Реформації та Просвітництва, протестантизму та інших виявів духовного життя Європи на зламі середньовіччя і нового часу.

Важливо також виявити співвідношення у системі ціннісних орієнтацій українського народу цінностей, на які орієнтувалося суспільство в цілому, та тих, що спрямовували установки та устремління його окремих соціальних груп чи навіть індивідів. В цьому контексті надзвичайної актуальності набуває з'ясування соціальної структури українського суспільства та встановлення рівнів інтелектуального і духовного розвитку окремих його станів, верств та соціальних прошарків.

При дослідженні всіх означених питань історик повинен повсякчасно відчувати загальноісторичний пульс епохи, без врахування особливостей якого реставрація психологічного клімату доби та сутнісних виявів національної свідомості буде виглядати однобокою.

Специфіка об'єкту дослідження необхідно обумовлює і специфіку залучення джерельної бази. Оскільки в даному випадку мова йде про емпіричні прояви існування суспільства, то в якості документального джерела перш за все повинен залучатися інтелектуальний багаж епохи, а саме її правовий кодекс, філософські та теологічні праці, зразки ду-

ховної та світської літератури, народного фольклору, міфотворчості, епічні твори, перекази, легенди, історичні та полемічні праці. Важливим джерелом для виявлення пануючої в суспільстві в цілому та в його окремих структуруючих одиницях системи ціннісних орієнтацій та мотивів їх зміни виступає комплекс судових справ, наративні та актові документи, листування офіційного та приватного характеру. Певний інформативний зміст у розрізі задекларованої проблематики несуть у собі зразки образотворчого мистецтва, національної архітектури. Так, приклад вдалого використання витворів фундаментального мистецтва для дослідження втілення у свідомість суспільства ідеї національної державотворчості демонструє монографія А. Макарова «Світло українського бароко» (К., 1995). Доцільно погодитися і з тими з істориків, які для дослідження процесів мислення широко залучають художню літературу, вважаючи досить продуктивним «шлях вивчення менталітету через живий характер, особистість (образ героя в художньому творі), розгорнуту в типологічному аспекті»³⁶. Для виявлення си-

стеми ціннісних орієнтацій та вивчення їх впливів на вирішення найважливіших проблем історичного буття нації в якості джерела можуть застосовуватися дані допоміжних історичних дисциплін. Зокрема, на думку Є. В. Пчолова, використання досягнень генеалогії «дає можливість виявити нові риси і особливості історичної свідомості епохи, доповнити картину взаємодії етносів і культур, допомагають зрозуміти менталітет середньовічної людини»³⁷. Не менш важливим у цьому відношенні уявляється і використання здобутків геральдики, дипломатики, фалеристики тощо.

Але насамперед успішне вирішення пов'язаних з вивченням задекларованої проблеми завдань, що стоять перед сучасною медієвістикою, передбачає узагальнення накопиченого на сьогодні в українській історіографії досвіду дослідження історії суспільної свідомості і духовної культури нації, в якому більшою чи меншою мірою присутній зріз тематики, пов'язаної з механізмом еволюції цінностей та структурним аналізом українського суспільства переломної доби XVII–XVIII ст.

³⁶Большакова А. Ю. Феномен русского менталитета: основные направления и методы исследования // Русская история: проблемы менталитета. — С. 8–9.

³⁷Пчелов Е. В. Историческое сознание древней Руси и древней Скандинавии в генеалогическом аспекте // Там же. — С. 41.